

ԴԱԽԻԹ ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏ

(Շար. Բազմավեկ 1971, ք. 3-4, էջ 195-213)

6.

Դաւիթ Կիւրապաղատի իշխանութիւնը 980էն ետքը մինչեւ մահը փառքէ փառք վերելք մըն է: Վարդ Սկլեռոսի պարտութենէն ետքը անոր անունը աւելի մեծ հռչակ եւ ազդեցութիւն կը ստանայ: Բայց արդէն Վասիլ Բ.էն ստացած հողերէն առաջ, անոր հեղինակութիւնը ազդեցիկ էր շրջակայ արքայիկներու վրայ, նոյնիսկ Հայաստանի արքայական մայր աթոռին վրայ բազմող թաղաւորները անոր հանդէպ յատուկ յարգանք ու սէր մը կը տածէին: Եւ արդարեւ, Աշոտ Ողորմածի մահէն († 977) ետք, Ասողիկի համաձայն, անոր որդւոյն՝ Սմբատ Բ. (977-990) տիեզերակալի օրով քաղաքական կռիւ մը կը ծագի, երբ նոր արքան, կ'ուզէ տարածել իր իշխանութեան սահմանները իր հօրեղոր Մուշեղի՝ Կարսի թաղաւորի հողերուն վրայ: Ճաշկատք դաւառին մէջ (որ այսօր կը համապատասխանէ Կողբի, Սուրմալուի եւ Իգդիրի շրջաններուն) թաղաւորին աչքին փուշ կ'ըլլայ Շատիկ բերդը, զոր կ'ուզէ գրաւել: Մուշեղ իր դատին պաշտպան կը կանչէ Դաւիթ Կիւրապաղատը, որ վրացական զօրքերու գլուխ անցած կ'իջնէ Շիրակի դաշտը եւ բանակ կը դնէ Բաւաց ձոր կոչուած հովիտին մէջ: Իր հետ է նաեւ Մուշեղ իր զօրքերով: Սմբատ ի ներկայութեան Դաւիթ Կիւրապաղատին, որուն համար պատմիչը կ'ըսէ թէ «խաղաղասէր եւ իրաւարար էր», տեղիք կու տայ եւ հաշտութեամբ կը բաժնուին երկու կողմերը: Ասիկա առաջին պատմական միջամտութիւնն է Տայոց արդարասէր Կիւրապաղատին, յիշուած մեր պատմիչներու քով⁵⁸:

Այս դէպքին պատմական մեկնաբանութիւնը այլայլուած կը գրտնենք Փրոֆ. Ա. Յարութիւնեանի քով, որ կը շրջէ եւ նախադրականի դերը կու տայ Մուշեղի, իրը թէ սա, կ'ըմբոստանայ Սմբատ Բ.ի դէմ

58. ԱՍՈՂԻԿ, Պատմ. տիեզերական (Գ. Ժա), էջ 188:

եւ կ'ուզէ տիրանալ Անիի թագաւորութեան⁵⁹։ Այս շրջումը հակառակ է բոլորովին ժամանակակից պատմագրերին՝ Ասողիկի որ յայտնապէս կը խօսի ընդհակառակն Սմբատ Բ. նոր արքային մասին՝ չեղտելով թէ «սկսաւ նա դռով ընդ հօրեղբոր իւր Մուշեղայ որ ի Կարս»⁶⁰։

Փրոֆ. Ա. Յարութիւնեան ցոյց տալու համար որ Տալքի Կիւրապաղատին իշխանութիւնը, որուն օդնութեան կը զիմէ Մուշեղ, հօրը էր եւ բիւզանդական կայսրութիւնը իր հովանաւորութեան ենթարկուած Դաւթին միջոցաւ կ'աշխատէր իր ազդեցութիւնը տարածել նաեւ Հայաստանի մնացեալ մասերուն եւ Վրաստանի վրայ, կը համարէ թէ Կարսի թագաւորութիւնը արդէն առաջին դոհն է ճորտական փոքր ենթակարգեալ թագաւորութիւններու, եւ վերոյիշեալ դէպքն ալ տեղի ունեցած է ըստ իրեն՝ 980-981 թուականներուն⁶¹, երբ արդէն խոտաւցուած էին հոգերը ի վարձատրութիւն իր բերած զինուորական անակցութեան։

Սակայն համաձայն չենք այս մեկնութեան եւ հետեւաբար նաեւ թուականի, որ քանի մը տարի առաջ կանխելու է։ Դաւիթ Կիւրապաղատի միջամտութիւնը տեղի կ'ունենայ Վասիլ Բ. կայսեր հետ զինակցութեանէն առաջ, այսինքն Սմբատ Բ. ի դահակաւորութեանէն զերեւ թէ անմիջապէս ետքը, 977ին եւ կամ 978ին, ինչպէս Ասողիկի վերեւ մէջբերուած վկայութեանէն կարելի է ենթադրել։

Դիտելի է որ Չամչեանի քով ալ Մուշեղի եւ Սմբատ Բ. ի մէջեւ պատահած դէպքը շրջուած իմաստով առնուած է. նոյնը կը կրկնէ նաեւ Պրոսէ իր «Մանթաղութիւնը եւ Լուսարանութիւնը» բաժնին մէջ, վերջինս կը հետեւի նաեւ Չամչեանի նշանակած թուականին՝ որ է 983։ — Սակայն «Գոռայր ընդ հօրեղբոր իւր Մուշեղայ որ ի Կարս» վկայութեան գոռալը ըստ ՆՇԲ. ի «Գոռադանայ», «Խիդախել ի Լուիւ» իմաստով դործածուած է Ասողիկին քով, ուստի նախադրեալը եղած է Սմբատ Բ. եւ ոչ թէ Մուշեղ. մինչդեռ Չամչեան ենթադրած է թէ Մուշեղ ինքը զրդուած է զինքը թշնամութեան։ Չամչեանէն առջած է Պրոսէին⁶² եւ միւս պատմաքննական հարցերով զբաղող հեղե-

59. Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՆՅԱՆ, Հայաստանը Թ-ԺԱ դարերում, Երեւան, 1959, էջ 108։

60. ԱՍՈՂԻԿ, անդ։

61. Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՆՅԱՆ, յիշ. գործ, էջ 108։

62. En 983, Mouchehgh, roi de Cars, s'était révolté contre Sembat III (փոխ. II), son frère (փոխ. oncle.), le couropalate vint avec une armée nombreuse au village de Davats-Tzor (փոխ. Բաւաղ-ձոր), dans le canton de Chirac, et força Sembat à rendre à son frère (!) la forte citadelle de Chatic, qu'il lui avait enlevée, et qui était située dans le canton de Djacat». (Asolic, liv. III, c. 11), cf. BROSSET, «Additions et Eclaircissements», *Hist. de la Géorgie*, I, partie, St. Pétersbourg, 1849, p. 178. Պրոսէի այս վկայութեան մէջ պատմական անճշտութիւնները մասնակցեցին քաղէն։

նակներուն քով: Անկարելի է սակայն որ Մուշեղի կողմէն զրգուռմ մը տեղի ունեցած չլլայ, բայց ոչ այնպէս ինչպէս կը խորհի Ա. Յարութիւնեան՝ իրը թէ Մուշեղ «Անիի թագաւորութեան վրայ ուղած ըլլայ ձեռք վերցնել»:

Աւելցնենք ի հաստատութիւն մեր ըսածին՝ որ Ասողիկի վկայութիւնը՝ Սմբատ Բ. ի նախադարձակ եղած ըլլալու Մուշեղի կամ Կարսի թագաւորութեան դէմ, Կրուսէի⁶³ քով ալ կը գտնենք ճիշտ մեկնաբանուած մեր հասկցածին պէս: Այդ յարձակումով Սմբատ Բ. նպատակ ունէր իւրացնել Կաղղուանի մօտ գտնուող Շատիկ բերդը՝ հաւանաբար իր դաւաճակով հանդերձ, որպէսզի իր թագաւորութեան հողամասը աշխարհադրականօրէն աւելի միութիւն մը ստանար:

7.

Դաւիթ Կիւրապաղատ անդամ մըն ալ պատերազմի ասպարէզ կ'իջնէ երկու Բարդաս (= Վարդ)երու կողքին, անոնց իրարու հետ միանալէն ետք Վասիլ Բ. ի դէմ, ինչպէս ըսուեցաւ նախապէս: Բայց երբ Վարդ Փոկաս նենդամութեամբ Վարդ Սիլեռոսը արգելափակելէ ետք կը մնայ միահեծան թագապահանջ Բիւզանդիոնի օրինաւոր կայսեր դէմ, 987ին Տարօն եւ բիւզանդական զերիշխանութեան զօտիլիւ տակ առնուած հայկական հողերը արելնով կ'ողողուն ի վնաս հայ ժողովուրդին եւ հայկական պահանջներուն: Վարդ Փոկաս կը զրկէ իր Նիկիոյի որդին իր դեսպան առ Դաւիթ Կիւրապաղատ, օգնութիւն խնդրելու անկէ: Դաւիթ 978-979 զաշինքին հաւատարմութեան տպաւորութեան տակ եւ թերեւս չկարենալով խսկոյն թափանցել Վարդ Փոկասի դորձերուն ներքին ծալքերուն եւ Վասիլ Բ. ի դէմ իր բռնած ընթացքին քաղաքական ծանրութեան, կը զիջանի 2000 ձկաւորներու բռնակ մը տալու անոր՝ զօրավարութեամբ երկու իշխաններու, որոնք տարբեր անուններով կը ներկայանան ըստ ալեւալլ պատմիչներու⁶⁴: Հաւանական կարծիքը ըստ մեզի՝ ըլլալու է Չորտուանէլի մասին եղած ենթադրութիւնը, որովհետեւ պատմական ուրիշ յայտնի վկայութիւն մըն ալ ունինք Ասողիկէն, որուն համաձայն՝ անոր վատ արարքը չէր մոռցուած կայսրէն: Սա պատժելու համար Չորտուանէլի համադորձակցութիւնը՝ անոր դէմ զրկեց Յով-

63. RENE GROUSSET, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1947, էջ 501:

64. Այս դէպքին մասին կը խօսի արար պատմիչ Նահիա, որուն համաձայն այդ երկու յիշուած իշխաններն են Խազաթի Բազարատ իշխանին երկու որդիները, Շիւմպրեթէի եւ Հոնիկմանի համաձայն՝ Տարօնի Բազարատ իշխանի երկու որդիները, իսկ ըստ Աղոնցի՝ Չորտուանէլ եւ իր եղբայրը, թոռներ թոռնիկ արեղային: Հմմտ. R. GROUSSET, *Hist. de l'Arménie*, Paris, 1947, էջ 512:

Հաննէս (Ժան Պատրիկ՝ ըստ Ասողիկի) զօրավարը, «որ եւ Պորտէզ կոչուի»⁶⁵։ Սա երկրորդ պատերազմին կը հարուածէ Բագադիճի դաշտին մէջ Չորտուանէլը եւ իր բանակը։

Վասիլ Բ. ազատուած վերջնականապէս երկու Բարդասներու ահաւոր սպառնալիքէն, որոնք ցնցած էին բովանդակ կայսրութիւնը՝ դարձուց իր ուշադրութիւնը վարձատրելու հաւատարմները եւ պատժելու դաւաճանները։ Չորտուանէլ, ինչպէս ըսինք, Վարդ Փոկասին դործակից մըն էր, որ իր արիւնով վճարեց իր վատութիւնը։ Կը մընար Հայոց կողմէն զլխաւոր յանցաւոր մ'ալ, որ Դաւիթ Կիւրապաղատն էր, աւելի մեղապարտ Վասիլի աչքին առջեւ՝ քան Չորտուանէլը, վասնորի սա անկէ հրահանգուած իջած էր պատերազմի, մինչ Տայքի մեծ իշխանը, որուն վրայ այնքան սէր եւ վստահութիւն ունեցած էր կայսրը, չէր կրնար արդարանալ, բայց եթէ միամտութեամբ խորուած ըլլալով։ Դաւիթ Կիւրապաղատ կը զգար զլիտն դալիք հարուածը. ուստի աճապարեց զիւանդիտութեամբ կարգադրել հարցը, նախ քան կայսեր առնելիք որոշումը կամ յարձակումը իր հոգեւրուն վրայ։

Եահիա պատմիչի համաձայն, Դաւիթ կը կանխէ հաղորդել Վասիլ կայսեր իր հպատակութիւնը եւ միանգամայն իր խոստումը անոր տալու իր բոլոր հոգերը մահէն ետքը «չունենալով ոչ ժառանգ եւ ոչ նշանակուած յաջորդ մը եւ տարիքով ալ շատ յառաջացած ըլլալով»։ Ելիմպերժէ կչիւ կու տայ այս վկայութեան եւ կոթնելով անոր վրայ՝ կը խորհրդածէ թէ ինչպէս բիւզանդական կայսրութիւնը մեղմօրէն կը պատրաստէր կցումը արեւելեան սահմաններու հոգեւրուն՝ իր հսկայական տարածութեան։ Վասիլ Բ., կ'ըսէ, սիրայօժար կ'ընդունի Դաւիթին առաջարկը, կ'ընդունի նաեւ երդումնադրութիւնը՝ զոր ան առաքած էր իր արքունիքի անձերու պատուիրակութեամբ մը, եւ փոխադարձ կը հաստատէ դայն իր «կուրապաղատ»ի պատուոյ մեծագոյն տիտղոսին վրայ՝ զրկելով մետաքսեայ եւ ոսկեղարդ հանդերձներ, զոր ան հաճոյքով և տեսակ մըն ալ ունայնամտութեամբ կը հաղուէր⁶⁶։

Այս դէպքերուն վրայ ժամանակադրական լոյս սփռող թուական մը չկայ. բայց հաւանաբար 990 թուականներուն եղած ըլլալու է, կապուած ըլլալով 987-989 խռովեալ տարիներուն, Բարդաս (= Վարդ)երու դէմ մղուած պատերազմներուն յաջորդող անմիջական իրողութիւններուն։

Թէեւ այս տխուր ենթարկումի եւ խոստումի մասին՝ Դաւիթ Կիւ-

65. ԱՍՈՂԻԿ, Պատմ. տիւեղեքակամ, Գ. իէ. (Ս. Պետերսբուրգ, 1885, էջ 251)։

66. Հմմտ. GUSTAVE SCHLUMBERGER, *L'épopée byzantine*, t. II, Paris, 1900, էջ 31-32։ Հոն կը խօսուի նաեւ Եահիայի տուած վկայութեան մասին։

րապաղատէն առ Վասիլ Բ., յայտնի վկայաթուղթ մը չունինք կամ հաւատարժան ուրիշ պատմագրի մ'ալ հաւաստումը, սակայն իրական կ'երեւի անկէ՝ որ Բիւզանդիոյ կայսրը, Տայքի Կիւրապաղատին մահուան լուրը հազիւ առած՝ կը փութայ տիրանալու խոստացուած հողերուն: Այս մասին պիտի խօսինք իր տեղը:

8.

Կայսրութեան ճիշտ այս խոռովեալ տարիներուն զուգադիպած է Ափխազներու դէմ կատարուած ասպատակութեան մը դէպքը, որ երեւան կու գայ Դաւիթ Կիւրապաղատի հեղինակաւոր միջամտութիւնը՝ խաղաղեցնելու համար Վրաց եւ Ափխազներու միջեւ ծագած ժառանգական խռովութիւն մը: Ափխազիոյ մէջ՝ Թեւոսա Բ. թաղաւորէն ետքը, զոր կուրցուցած էին Ափխազ իշխանները, կ'ուզէին ուրիշ թաղաւոր մը: Դաւիթ Կիւրապաղատ, Սմբատ Բ. տիեզերակալը, Արաս՝ Կարուց թաղաւորը, Վասպուրականի եւ Սիւնեաց արքայիկները եւ Աղուանից իշխանները իրենց բանակներով կը ճակատին Ափխազներու դէմ⁶⁷: Հայկական ընդհանուր զորաժողովի մը կերպարանք առած էր այս ճակատումը: Դաւիթ Կիւրապաղատ աղղեցիկ զիրք ունէր եւ իր ձայնը վճռական դեր կը կատարէր: Իր առաջարկով Ափխազիոյ թաղաւոր կը դրուէր Բաղարատ Բ. (958-994) թուր, կամ Վրաց Գուրգէն թաղաւորին որդին (994-1008), երիտասարդ Բաղարատ Գ., որ հօրը մահէն ետքը՝ 1008ին իշխեց երկու միացեալ դահերու վրայ, Ափխազիոյ եւ Վրաստանի: Բաղարատ Գ. իշխանիկը կը թուած էր Դաւիթ Կիւրապաղատի արքունիքին մէջ, եւ իրեն շատ սիրելի էր՝ բացի ասկէ վրացական Բաղրատունեաց ցեղէն էր հօր կողմէն, եւ մօր կողմէն ալ՝ որդի Գորանդուխտի, դուստր Ափխազիոյ Գորդի Բ. եւ միանգամայն քոյր Թեւոսա Բ. ⁶⁸, ուստի իրանունք ունէր տիրանալու Ափխազիոյ դահին: Ասողիկ կը պատմէ թէ Ափխազները կը սարսափին՝ տեսնելով իրենց դէմ կանգնած հսկայ բանակ մը եւ կը խնդրեն խաղաղութիւն: Դաւիթ Կիւրապաղատ իր նպատակին հասած էր: Եւ որպէսզի ընդունայն տեղ Հայոց արքայից արքան՝ Սմբատ Բ. եւս տեղէն շարժած չըլլայ, կը խնդրէ «Ի թաղաւորէն (այսինքն նոր՝ իրմէ դրուած Բաղարատ Գ. էն) Ափխազաց՝ զրեւոյն Սակուրէթ եւ առեալ տայ թաղաւորին Հայոց Սմբատայ՝ ընտրէ նմա արարեալ վասն օղնականութեան»⁶⁹: Դէպքը տեղի կ'ու-

67. ԱՍՈՂԻԿ, Պատմ. տիեզերական, Գ. Իր, էջ 251-253:

68. R. GROUSSET, *Hist. de l'Arménie*, Paris, 1947, p. 515. — BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, St. Pétersbourg, I p. 1849, p. 295.

69. ԱՍՈՂԻԿ, Անդ, էջ 252-253:

նենայ, ըստ նոյն պատմիչին, ի ՆԼԷ (= 988/9): Սակուրէթ ընդդէմ
կը զանուէր Շամշոյրէի մօտ, Գուլարքի մէջ:

* * *

Հակառակ յառաջացած տարիքին՝ Դաւիթ Կիւրապաղատ իրեն
յանձնուած հոգերուն սահմաններուն վրայ աջալուրջ կը հսկէր:

Մանազկերտը բնականական կայսրութեան անցած էր ըստ Ասողիկի
յալակի յայտնի վիպութեան՝ 968ին Վարդ Փոկասով⁷⁰: Բայց շուրջ
տասը տարի ետք, երբ կայսրութիւնը Վարդ Սկիւռտի ապստամբու-
թիւնը զսպելու մտահոգութիւններով զրազած էր եւ Դաւիթ Կիւրա-
պաղատ եւս իր ղինուորական աջակցութիւնը բերելու ծանր պատաս-
խանատուութիւն մը յանձն առած էր, ճիշտ այդ տարիներուն, 978-
979 հաւանաբար իշխութիւն եւ Նփրկերտի ամիրան Բատ կը տիրէ Մա-
նազկերտի, կը նորոգէ ուներուած պարիսպները, եւ ըստ Ասողիկի
«սրով եւ գերութեամբ անմարդացոյց զգաւառն Տարօնի»⁷¹: Տա-
րօնի իշխանները, Բազարատ եւ Գրիգոր, զիտենք դարձեալ Ասողի-
կէն, որ Վարդ Սկիւռտի հետ էին եւ զաւառը գրեթէ լքուած էր
պաշտպանութենէ: Բատ տիրեց իօգտուի աւարելու Մուշը, խող-
խողելու քահանաները եկեղեցւոյ մէջ՝ կոչուած Ս. Փրկիչ, այն աս-
տիճան, կ'ըսէ ժամանակակից վերոյիշեալ պատմիչը՝ որ «արեան
ներկուածք ցարդ եւս ցուցանին ի նոյն եկեղեցւոյ»⁷²:

Բատ ամիրան, 990ին կը մեռնի պատերազմի մէջ: Բատ քերտ էր
եւ հիմնադիր Մերուանեաններու (Մրուանեան) պետութեան՝ Նփր-
կերտ քաղաքը ունենալով որպէս կեդրոն: Կը ձգտէր տարածել իր
իշխանութիւնը Տարօնի կիւրապաղատութեան վրայ՝ որ բնականա-
կան կայսրութեան հովանաւորութեան ներքեւ էր, ինչպէս նաեւ Բղը-
նունեաց ծովուն հիւսիսը տարածուող գաւառներուն վրայ Հայքի եւ
Ապահունիքի՝ ուր էր Մանազկերտ:

Դաւիթ Կիւրապաղատ յարմարագոյն առիթ կը համարի զրաւել
Մանազկերտը, որ մին էր Մահմետականներու կեդրոններէն՝ հին ա-
րարական տիրապետութեան ժամանակէն մնացած: Ատոնցմէ էր,
բացի Մանազկերտէն, նաեւ իշխութիւն եւ շրջակայքը, ուր զօրուոր
էր մահմետական տարրը եւ ազդեցութիւնը: Դաւիթ Կիւրապա-
ղատ իր հոգային սահմաններուն մէջ պէտք էր անպատճառ առ-
նել Մանազկերտը, իշխութիւն, ինչպէս նաեւ Արծիկէն եւ Արճէշը, Վա-
նայ կամ Բղնունեաց ծովակին հիւսիսային քաղաքները: Վասպուրա-
կանի մնացած մասը արդէն կը կառավարուէր Արծրունի թաղաւոր-
ներէն: Եթէ կարելի ըլլար հեռացնել յիշեալ ցամաքային կղզեակնե-

70. Անդ, էջ 183:

71. Անդ, Գ. 44, էջ 192:

72. Անդ:

րէն (Մանազկերտ – Խլաթ – Արճէշ – Արծկէ) մասմետական տարրը, հայկական անկախութեան վերանորոգութիւնը մասամբ (արեւմեւտեան եւ հարաւային մասին), ապահովուած պիտի ըլլար:

Դաւիթ հայկական եւ վրացական զօրքերով կը պաշարէ Մանազկերտը, զոր կ'ընէ պատմիչը «սրով եւ սովով նեղեալ առնու»⁷³: Քաղաքը լեցուած էր Տաճիկներով. անոնք՝ մէկ կողմէն սովէն, միւս կողմէն պատերազմէն տանջուած՝ կը փախչին, լքելով իրենց բնակութիւնները: Ու Դաւիթ կիւրապաղատ, կը շարունակէ, պատմիչը «լնու զքաղաքն հայ եւ վրացի բնակչօք ընդ իւրով իշխանութեամբ»⁷⁴: Մեծագոյն զինուորական արարքն է որ կ'ընէ Դաւիթ, եւ ատով կ'ապացուցնէ թէ Բագրատունեաց ցեղին հարազատ արիւն կար իր մէջ, պաշտպան կանգնելով այսպէս կովկասեան միութեան եւ հայ հողին: Իր այս առաջին յարձակումին եւ Մանազկերտի գրաւումին մասին, սակայն, մանրամասնութիւններ չի տար մեղի Ասողիկ, ո'չ նկատմամբ բանակի կազմին, եւ ո'չ ալ նկատմամբ թուականին: Անուշ-դակի ակնարկ մը միայն կը գտնենք իր Գ. գրքին ԼԸ. գլխուն մէջ՝ թէ յարձակումը կապուած էր Բատ ամիրայի մահուան հետ. «Ի մեթէ յարձակումը կապուած էր Բատ ամիրայի մահուան հետ. 990ին: Դաւիթ արթնամտութիւնը ունեցած է ուրեմն օգտուել խառնակ ու շիթ կայսրութենէն՝ որուն մատնուած էր Մերուանուան (կամ Մրուանեան) պետութիւնը՝ յաջորդի մը ընտրութեան համար: Ուրիշներ կը համարին որ աւելի ուշ տեղի ունեցած ըլլայ այս յարձակումը, ինչպէս Ռընէ Կրուսէ, որ ակնարկելով Մարկուարտէն եւ Հոնիկմանէն վիճուած թուականին հարցին»⁷⁵, կը յետաձգէ զայն նոյնիսկ մինչեւ 994 տարին: Իսկ Չամչեան կը գնէ 996ին⁷⁷ Մանազկերտի գրաւման թուականը՝ որ Խլաթի հետ կապուած յաջորդական դէպքերէն հետեւելելով՝ շատ աւելի ճիշտ կը թուի ըլլալ. ըստ իրեն՝ Բատի մահէն անմիջապէս ետքը տեղի ունեցած չէ, այլ բաւական ատեն ուշ: Ամէն պարագայի՝ Մանազկերտի գրաւումը Դաւիթ Կիւրապաղատէն կատարուած ըլլալը պատմական է:

Այս փայլուն յաջողութիւնը մեծ հարուած մըն էր Մասմետականներու գերիշխանութեան դէմ: Անոնք կը կորսնցնէին Ապահոնիքի մէջ կեդրոն մը, բերդաւոր եւ պարսպապատ Մանազկերտը: Շրջակայ աւերաները եւ Բատին յաջորդը՝ Ապումսար (քնոորդի Բատին) ըստ միւրաները եւ Բատին յաջորդը՝ Ապումսար (քնոորդի Բատին) ըստ Ասողիկի, եւ ըստ քննական պատմութեան՝ Ապու Ալի ալ-Հասան, եւ

73. ԱՍՈՂԻԿ, Գ. ԼԸ., էջ 266:

74. Անդ:

75. Անդ:

76. RENE GROUSSET, *Hist. de l'Arménie*, Paris, 1947, էջ 524:

77. ՉԱՄՉԵԱՆ Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, Բ. հտ. էջ 878:

մանաւանդ հզօր ամիրան Ատրպատականի՝ Կոչուսծ Մամլան (Մամլուն), հսկայական բանակի մը զլուխ անցնելով կը մտնեն Մաղկոտն դաւառի Կոստեանք զիւրը՝ ուր կը տեղաւորեն իրենց բանակները: Հայկական եւ վրացական զուեղերը կը համախմբուին Բաղրեւանդ դաւառին մէջ, մօտ Վաղարշապէրս քաղաքին: Դաւիթ Կիւրապաղատ շարժած էր այս անգամ Հայոց արքան Գաղիկ, Կարուց Արաս եւ Վրաց Բաղարատ թաղաւորները: Ասոնք են տրուած անունները Ասողիկ պատմիչէն: Թշնամիները տեսնելով որ իրենց դիմաց պատրաստուած կանոնաւոր բանակ մը կայ, սարսափ ձգելու համար զիշեր ատեն կը հրդեհեն շէնքեր Բաղրեւանդ դաւառի զիւղերուն մէջ եւ կը փախչին իրենց երկիրը⁷⁸:

Մատթէոս Ուռհայեցի տարբեր կերպարանք կու տայ դէպքին, որ աւելի վիպական է եւ կարգ մը մանրամասնութիւններով հետաքրքրական: Դէպքին ժամանակը կը կապէ ՆԼԲ (= 984ին) անմիջականօրէն յաջորդող քաղաքական անցուղարձերուն, եւ գլխաւորապէս Յովհաննէս եւ Աշոտ արքաներու հետ⁷⁹: Այդ շրջանին կրնանք դնել մերձաւորապէս Մամլան բնակալին զօրաժողովը՝ յարձակելու Հայոց վրայ, կոտորածով մը բնաջնջելու համար դանոնք: Եւ ստուգիւ ան կու դար, կ'ըսէ Ուռհայեցի, «ահազին եւ անհամար բազմութեամբ» լեցնելու չափ լեռներն ու դաշտերը իր զօրքերով: «Գայր հասանէր այսքան բազմութեամբն յԱպահունեաց դաւառին, յերկիրն Դաւթի Կուրապաղատին» Վրաց իշխանին⁸⁰: Եւ որովհետեւ իրապէս ալ ծեր էր Դաւիթ Կիւրապաղատ, թէեւ բարեպաշտ եւ շատ աստուածամալ, Մամլան կը զրէ անոր սպառնալից հետեւեալ տողերը.

«Մի խաբեսցէ ոք զքեզ, ո՛վ այր դու Դաւիթ, ամենաքարշ եւ ժանդ եւ նեխեալ ալեօքդ, զի ահա՝ թէ ոչ վազլաղակի առաքեսցես ինձ՝ զհարկս տասն տարւոյ եւ պատանդ զորդիս աղատաց քոց եւ զիր ծառայութեան ինձ՝ այժմ հասեալ դամ ի վերայ քո մեծաւ զօրութեամբս իմով եւ ո՛վ իցէ այն, որ փրկեսցէ զքեզ ի ձեռաց իմոց, զի ահա չարաչար եւ դառն նեղութիւն ածից ի վերայ քո, պիղծ եւ դառն ալեւոր»⁸¹:

78. ԱՍՈՂԻԿ, Գ. ԼԲ. (էջ 267):

79. ՄԱՏԹ. ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 34: Եթէ նկատի առնենք այս կէտին չուրջ Վարդան պատմիչի ժամանակագրութիւնը՝ Յովհաննէս եւ Աշոտ արքաներու թաղաւորութիւնը կը սկսի 995ին, հետեւաբար կը մնանք մեր այս պատմութեան ժամանակագրական շրջանակին մէջ: Բայց եթէ Յովհաննէս եւ Աշոտ իշխաններու թաղի համար ըրած պայքարը դնենք 1020ին, (նոյն տարին վախճանած ըլլալով անոնց հայրը Գաղիկ Ա.), Մ. Ուռհայեցիի ժամանակագրութիւնը անբացատրելի կ'ըլլայ եւ կը կարօտի առանձին քննութեան:

80. ՄԱՏԹ. ՈՒՌՀԱՅԵՅԻ, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 35:

81. Անդ:

դոր Կարմրակէլ կը բերէ ու կը յանձնէ Դաւիթ Կիւրապաղատին: Անամօթաբար փախչող թշնամին, ըստ Մ. Ուռհայեցիի, ունէր 200-000 հողինոց բանակ մը: Հոս կը վերջանան բոլոր տուեալները Ուռհայեցիի ժամանակաշրջութեան, որ ինչպէս պիտի տեսնենք խառն ու չփոթ խճողում մըն է երեք տարրեր ժամանակներու մէջ պատահած պատերազմներու, որ Ասողիկի ներկայացուցածին համաձայն աւելի պարզ է եւ կնճռոտութիւն չունի:

Ասողիկ, ուրեմն, ըստ աւելի պատմական ճշգրտութիւն ունի. ըստ իրեն Ա) առաջին պատերազմը յարձակումն է Մամլանի կողմէն՝ Մանաղիկերի վրայ, զրաւուած արդէն Դաւիթ Կիւրապաղատէն, յարձակում մը՝ որ կը վերջանայ փախուստով, սարսափած քրիստոնեաներու ահազին բազմութենէն: Բ) երկրորդ պատերազմը տեղի կ'ունենայ Խլաթի վերադարձման համար: Դաւիթ Կիւրապաղատ ՆՈԶ (= 997) ի ձմեռնային եղանակին՝ վրացի զօրքերով կը պաշարէ Խլաթ քաղաքը (Բզնունիք դաւառին մէջ) եւ թարկուած Մահմետականներու: Դաւթի բանակին մեծ մասը եւ դուշէ հոս նաեւ ամբողջութիւնը Վրացիներէ բաղկացած էր, որոնք սովով եւ սուբով կը տանջէին քաղաքը եւ Հայոց եկեղեցին: Ասողիկ աւելի յայտնապէս կը խօսի, բացատրելով թէ ինչպէս վրացական զօրքը կրօնական մոլեռանդութենէ բռնուած եւ դաւանական թշնամութեամբ լեցուած հայ եկեղեցւոյ դէմ (ըլլալով քաղկեդոնական), եւ թերեւս իրիտ ձմեռն ալ 998 տարւոյն պատճառ առած՝ պարխպներէն դուրս գտնուող Հայոց եկեղեցին (որ նաեւ եպիսկոպոսարան եւ ուխտատեղի եղած էր, ինչպէս նաեւ Ս. Խաչ եւ Ս. Գամաղիէլ կոչուած սրբավայրերը) կը վերածեն իրենց բնակութեան վայր եւ դո՛ւ ձիերու: Այս անարդական եւ անվայել արարքը Մահմետականներուն իսկ կրօնական ըզրացումը կը վերաւորէ, այն աստիճան՝ որ անոնք դաժտակցած կը պոռան Վրացիներու երեսն ի վեր. Միթէ ներելի՞ է ձեզի քրիստոնեաներուդ պղծել քրիստոնեայ սրբութիւնները: Եւ Վրացիները լրբօքէն կը պատասխանեն. Մեր առջեւ Հայոց եկեղեցին եւ ձեր մզկիթը հաւասար է⁸⁶:

Ասողիկ, որ դէպքը կը պատմէ, չի տար մեղի ո՛ր եւ է աննորի Դաւիթ Կիւրապաղատին զայրոյթի մասին, բայց կ'աւելցնէ միայն թէ «չարժեցաւ ցասումն Աստուծոյ ի վերայ նոցա»: Եւ արդարեւ Մըրուաններու պետութեան ամիրան, Ամիթի տէրը, յաջորդ տարւան Զատիկն օրը (ՆՈԷ = 998) կը հասնի վրացական բանակին դէմ, որ պաշարած էր Խլաթը, բայց Տայքի զօրքերը կը վանեն այլազգիները: Սակայն աղետալին կը սկսի Զատիկի յաջորդ օրերը. վերստին յարձակում կը փորձեն ալլաղները դիչեր ատեն, եւ այս անգամ կը յա-

Ջողին․ վասնզի սարսափ ու շփոթութիւն կ'իյնայ վրացական զօրքերու մէջ եւ իրենք իրենցմէ զարհուրելով կը փախչին եւ կը հեռանան իրաւիցէն, թողնուլ պաշարումը եւ պատերազմական ամէն միջոց։ Տաճիկները տեղեկանալով անոնց այս ահուսարսափին, կը հարուածեն ու կը հալածեն դանոնք անխնայ։ Այս շփոթի եւ փախուստի ժամանակ կը մեռնի Բաղարատ մազիրտորսը, որդի Թոռնիկ արեղային, իսկ Բակուրան իշխանաց իշխանը եւ ուրիշներ զերի կը բռնուին։

Բակուրան, ինչպէս կը թելադրէ Ռնէ Կրուսէ, Կետրենոսէն յիշուած անուն մըն է եւ զոր նախապէս տեսանք։ Բակուրանի մահը տեղի կ'ունենայ ուրեմն այս երկրորդ պատերազմին մէջ իրաւի առիթով՝ ընդդէմ Մահմետականներու։

Գ) Երրորդ պատերազմը՝ Մամլանի (Ատրպատականի ամիրային) ուրիշ մէկ փորձն է, օգտուելով Դաւթի բանակին ունեցած անյաջողութենէն իրաւի առջեւ, վերսկսելու համար անոր դէմ ծրագրուած յարձակումը։ Իր ծրագիրն էր տիրել Հայաստանի եւ Դաւիթ Կիւրապաղատի հողերուն եւ բովանդակ Վրաստանի։ Ձեռքին տակ հաւաքած էր ըստ Ասողիկի՝ 100․000-ոց բանակ մը, կազմուած Պարսիկներէ, Մարերէ, օղնականութեամբ խորասանի ամիրային եւ ուրիշ խուժադուժ զօրքերու, վրէժ լուծելու համար քրիստոնեաներէն՝ Մալուսադուժ զօրքերու, վրէժ լուծելու համար քրիստոնեաներէն՝ Մալուսադուժ զօրքերու, մէջ անոնց կործանած մզկիթին։ Ու ելլելով Թաւրիզէն, նազկերտի մէջ անոնց կործանած մզկիթին։ Ու ելլելով Թաւրիզէն, կ'անցնի Հեր քաղաքի մօտէն, կ'անցնի Վասպուրական աշխարհէն եւ կը մտնէ Ապահունեանց դաւառը։ Թուականն է ՆՈՒ (= 998 թ աշունը)։ Հայրենի երկիրը մահմետական մուսուլմաններէ կատաղութեամբ վերստին կը խռովի։ Դաւիթ ծեր էր արդէն եւ չէր կրնար անձամբ մտնել պատերազմի մէջ։ Կը տեղեկացնէ մօտալուտ փոթորիկը՝ Հայոց արպալին, Գազիկ Ա․ի, որ արդէն կը դուշակէր իրաւի խայտառակութենէն ետքը քրիստոնեաներուն կրելիք պատուհասը, ոտքի կը հանէ Վրաց Գուրգէն թաղաւորը՝ որուն հայրը Բաղարատ արդէն մեռած էր։ Գազիկ Ա․ 6․000-ոց ընտրեալներու ղեկով մը կը զրկէ Վահրամ իշխանաց իշխանին (որդի Գրիգոր Պահլավունի)՝ հիմնադրի Մարմաշէնի եւ Բրդնիսի (հրամանատարութեան տակ։ Կարուց թաղաւոր Արա կը զրկէ իր վանանդական զօրքերը, Վրաց Գուրգէն թաղաւորը 6․000 ձիււորներ՝ իշխանաց իշխան ֆերսի հրամանատարութեամբ, որ որդին էր Զոջիկ իշխանին։ Այս բոլորին վրայ կ'աւելնար բնականաբար բազմութիւնը Դաւիթ Կիւրապաղատի զօրքերուն, որոնց հրամանատար կարգուած էր Գարբիէլ անուն մէկը, որդի Ոչոպնարի։ Տայքի բանակին մէջ էր հաւանաբար հերոս Կարմրակէլը, զոր չի յիշատակեր Ասողիկ, եւ զոր զիտենք Մատթ․ Ուռհայեցիէն։

Հայ եւ վրացական յառաջապահ ղեկավարները կը տեղաւորուին Սուկա լեռներուն մէջ, Ալտից ձորը, չթողնու համար որ Մահմետա-

կանները մտնեն Բաղրեւանդ դաւառը, իսկ զլիաւոր բանակները զիրք կը բռնեն Ապահունիքի մէջ, բարձր եւ սպահով տեղ մը, Մամլանի անհամար բաղմութեան զիմաց, Ծումբ զիւղի սահմանին մօտ: Քրիստոնեաներու բանակը, կ'ըսէ Ասողիկ, զարհուրած էր թշնամիին անթիւ բաղմութեան առջեւ եւ չէր համարձակեր իր անձաւային խորշերէն դուրս ելլել զէպի բաց դաշտը, ուր սիւրուած էին Մահմետականները, եւ սկիզբ տալ անհաւասար կռիւի մը, որուն ելքը շատ անստոյգ էր: Այդթիւլ ու պաղատանքով կը զիմէին Աստուծոյ բանակին պատասխանատու զօրավարները, առատաձեռն ողորմութիւն կ'ընէին աղքատներուն, եւ կղերը, «հանդերձ հայրապետան» (չի տար անունը կաթողիկոսին, որ թերեւս էր Սարգիս Ա. կաթողիկոս) ցայգապաշտօն կը կատարէր զիշերները բանակին մէջ, սաղմոսերգութեամբ եւ պաշտամունքով, որպէսզի Աստուած լուսաւորէր եւ ելք մը ցոյց տար:

Քրիստոնեայ բանակին զօրավարները որոշած էին անշարժ մնալ, երբեք չանցնիլ յարձակումի եւ չիջնել իրենց բարձր զերքէն զէպի դաշտերը: Մահմետականները հասկցան քրիստոնեաներու զիւանազնութիւնը: Բայց որպէսզի զրդուն զանոնք պատերազմի՝ խումբ խումբ սկսան մօտենալ ստորոտը այն բլրան՝ ուր հայ ու վրացի բանակներ ապաստանած էին: Արեւ ամսուան սկիզբը, երեքշաբթի օրը⁸⁷, արշալոյսը բացուելուն՝ Մահմետականները կը շարժին խուռներամ, զինուած վահաններով: Հսկայ բաղմութեան տեսարանը՝ ինքնին արդէն ահաբեկիչ էր, հազիւ 15·000 հայ եւ վրացի բանակի մը զէմ 100·000 կար (իսկ ըստ Մատթ. Ուռհայեցիի 200·000), հետեւակ եւ այրուծի միասին առած: Ձայներն ու պաղաղները կը բարձրանային, պոռչտուքները եւ նախատինքները միշտ աւելի կ'ուժովանային զրդուիւ համար զանոնք: Բայց քրիստոնեաները կը մնային դարձեալ լուռ եւ կը յետաձգէին պատերազմը միշտ յաջորդ օրուան: Հակառակ բոլոր զրդուումներու եւ նախատինքներու՝ անոնք չուղեցին երբեք լքել ռազմական տեսակէտով իրենց ընտրած լուսաւոր զիրքերը: Երբեմն երբեմն քանի մը հոգի կ'ելլէին իրենց թաքտոցէն եւ կը մենամարտէին. «Միայն սակաւ արք իջեալ առ նոսա մենամարտիս ելանէին, եւ մեռան ի վրաց զօրուէն արք ե»⁸⁸:

Այս հինգ վրացիներու մահը մահմետական բանակի աչքին թը-

87. Ըստ Երեւակացի տոմարական հաշուին Նո2 (= 446+552) 998 տարւոյն մէջ Արեւ ամսամուտը զուգադիպած Կ երեքշաբթի օրը, որ կը համապատասխանէ 18 Հոկտեմբերին, ինչպէս դրած է նաեւ René Grousset, *Hist. de l'Arménie*, էջ 528: Սակայն Ասողիկ զէպը կը պատմէ պատահած Նոի տարւոյն մէջ, հաշուելով հետեւաբար 551էն սկզբնաւորութիւնը հայկական թուականին, կ'ուսնենանք միեւնոյն տարին:

88. ԱՍՈՂԻԿ, Գ. խա. (1885, տպ. Պետերսբուրգ, էջ 272):

ւեցաւ սկզբնաւորութիւն մը մեծագոյն յաղթանակի: Կարծեցին ա-
նոնք՝ թէ քրիստոնեաները թոյլ են, անկազմակերպ, երկչոտ եւ կա-
րելի պիտի ըլլայ ընդհանուր յարձակումով մը վերջացնել խնդիրը,
զարհնել եւ եղածներն ալ փախուստի մատնել: Պարսիկներու խումբը
սկսաւ ընդհանուր յարձակումը, խառնակ ու անկազմակերպ, պա-
տերազմական ամէն կանոն մէկդի թողած՝ կողոպուտի յոյսով: Գոր-
ծի մօտան նախ անոնց ձիաւորները եւ ապա հետեւակները: Նոյնը ը-
րին նաեւ միւս աղբերու կամ խուժաններու պատկանողները, ան-
կարգ ու սանձարձակ ազատութեամբ: Քրիստոնէից բանակին հրա-
մայողն էր ինքն Քրիստոս, ըստ Ասողիկի բացատրութեան: Կատար-
եալ հակադրութիւն մը Մահմետականներու խուժանային բազմու-
թեան: Հայերը իրենց պետերուն, իսկ վարացիները իրենցիններուն
հպատակ, եւ բոլորը միացած իրարու հետ, առանց կորսնցնելու իրենց
պաշարիւնութիւնը, «Իւրաքանչիւրքն ըստ տոհմից եւ աւագութեան
գնդից գլխէին, առիւծաբար մոնչելով՝ յանտառացեալ բազմութիւն
բանակին Պարսից»: Հայ ձիաւորները սուր ի ձեռքին եւ միաձոյլ՝ խոր-
տակեցին թշնամիին աջակողմեան խուռն բազմութիւնը, ճեղքելով
երկուքի. սփռեցին դիակներ ասդին անդին: Երկար ժամեր տեւող
այս դիմադրութիւնը այնպիսի շփոթութիւն ստեղծեց թշնամիի խուռն
բազմութեան մէջ, որ անոնք ելքի ուրիշ ճամբայ չունէին փախուստէ
զատ: Վրացի Կարմրակէլ եղբայրները, իրենց դունդերով, ուժգին
ղորութեամբ մը յարձակեցան եւ ձիաւորներն ու երկվարներ մէջտե-
ղէն կտրեցին, կ'ըսէ Ասողիկ. եւ հոս առաջին անգամ ըլլալով կը յիշէ
կամարակէլ դիւցազն եղբայրները (սակայն ոչ թէ Կարմրակէլ ձեռով՝
ինչպէս Մատթ. Ուռհայեցին): Տայքի խումբը, ուրիշ դէպ մը կա-
տարեց. Գարձեալ ըստ Ասողիկի՝ անոնք արծիւներու պէս, որ թռ-
չուններու երամին մէջ սարսափ կը ձգեն, եւ կամ նման հրդեհի մը՝
որ անտառներ կ'այրէ, մօտան թշնամիներու բազմութեան մէջ եւ ա-
րիւնի վտակներ հոսեցուցին ամէն կողմ. դիակներ եւ կիսամեռներ
թաւալելով դաշտին երեսը՝ ողբալի վիճակի մը վերածեցին զայն:
Ինքն իսկ Մամլան այս զարհուրելի տեսարանէն ահաբեկած եւ ապ-
շած, մնացեալ Պարսկաստանցիներով փութաց փախչել եւ ազատի:
Հայկական եւ վրացական դունդերը սակայն հանդիստ չտուին փախ-
չողներուն ալ, ինկան անոնց ետեւէն, ջարդեցին ուրբան կարելի էր
մինչեւ արեւու մուտքը, մղելով զանոնք մինչեւ Արճէշ քաղաքին դու-
ռը (մահմետական տիրապետութեան տակ), ուսկից անոնք խուճա-
պազար ներս մտան ու աղատեցան:

Յաղթական բանակը, հրաջքի մը առջեւ դռնուածի պէս, գոհու-
թեամբ տիրացաւ ամբաւ աւարի, դանձի, երկվարներու եւ պատուա-
կան ղզեստներու ըստ բացատրութեան Ասողիկի: Եւ ինչ որ զարմա-

նալի է, բայց մենամարտութեամբ ինկած հինգերէն, ոչ ոք մեռաւ Հայերէն եւ Վրացիներէն⁸⁹ :

Այս դէպքը թերեւս վերջին դիւցադնական արարքն է որ միացեալ ուժերով հայ ու վրացի զուեղեր կատարած են Մահմետականներու դէմ. ապացոյց մը, որ եթէ միութիւնը յարդուած ըլլար, անխորտակելի պատուար մը պիտի ըլլային քրիստոնեայ թաղաւորութիւնները օտար ուժերու ներխուժումին դէմ. փրկուած պիտի ըլլար Հայութիւնը եւ Բիւզանդիոնն ալ պիտի չենթարկուէր այնքան շուտով կործանման եւ ազէտի :

Տեսանք թէ ինչպէս Ասողիկի քով դէպքերը առած են աւելի բընականոն ընթացք եւ նուազ խառնաշփոթ վիճակ քան Մատթ. Ուհայեցիի, որ իրարու կցած է երեք տարբեր ժամանակներու դէպքեր ու անուններ. անոնցմէ է նաեւ Փէրս իշխանինը՝ որ յիշատակուած էր իրմէ Փերոն ձեւով, որ զրջադրական յայտնի վրիպակ է. Կետրեհոսի քով ունինք Փեքսիւէս ձեւը որ նոյն է եւ միեւնոյն առիթով յիշատակուած, ինչպէս որ մեր նախընթաց էջերուն մէջ առիթ ունեցանք անդրադառնալու (տես ծնթ. թ. 83) :

Հ. Մ. Ճ.